

Benczik Vilmos
trezor@axelero.hu

<http://emil.alarmix.org/trezorbt/szakmai.htm>

A NÉMA OLVASÁSRÓL

1. Az olvasás természetes formája a hangos olvasás

A betűírást mindenekelőtt a hangzó beszéd rögzítésének az igénye hívta létre. Így szinte természetes, hogy az olvasásnak eredeti és természetes formája a hangos olvasás: ha az írás az élőbeszéd megrögzítése, az olvasás a „megdermedt” szót újból élőbeszéddé oldja fel. Az írás az ókori felfogás számára voltaképpen hangjegy. (BALOGH 1921, 246)

A teljes ábécét a görögök hozták létre Kr. e. 800 körül, amikor a föníciaiaktól átvett mássalhangzóíró ábécét magánhangzójelekkel egészítették ki, s ezzel először hoztak létre olyan írást, amely képes volt a hangzó beszédet többé-kevésbé hiánytalanul rögzíteni. Így az olvasás történetének vizsgálatát is a görögökkel kell kezdenünk.

Adamik Tamás írja Arisztotelész Rétorikájának a bevezetésében: „A korai görög társadalmi élet szóbeli közlésen alapult: a politikai és társadalmi érintkezés eszköze évszázadokig az élőszó volt, így az irodalomé, filozófiáé és minden más tudományé is. Még később is, amikor az írás általánossá vált, a görög műveket *hangos olvasás céljából írták le*, a görög ember még magában is hangosan olvasott.” (ADAMIK 1999, 6; kiemelés tőlem — B. V.) Az olvasás hangos voltát támasztják alá a görögben az „olvasni” értelemben használt szavak alapjelentése is, pl. a *nemein* szó és igekötős származékai (*ananemein, epinemein* stb.) „szétoztást” jelent — az olvasó, pontosabban a felolvasó „szétoztja” azt, amit az írás közöl. (SVENBRO 2000, 46–47)

A hangos olvasás továbbél Rómában is. A betűk még a Kr. u. első századbeli Quintilianus számára is a hangok „megőrzésére” és az olvasónak való „visszaadására” szolgálnak¹, sőt a késő ókori Augustinus is Vallomásainak tanúsága szerint mindenekelőtt hangokat lát a betűkben: „Mind den szó — hangos. Mert amikor írásban van, nem szó, hanem a szónak csupán *jele*. A betű látása az olvasót hirtelen a megfelelő *hangra* emlékezteti. Az írott betűnek tudniillik kettős hatása van: önmagát az olvasó szeme elé tárja, de önmagán felül az olvasó értelme elé tárja — a *hangot*.” (Idézi BALOGH 1921, 246)

A hangos olvasást egyebek között szükségessé tette a folyamatos írásmód, az ún. *scriptio continua* is, amely az ókor egészében általános volt: a szavakat a folyó beszéd mintájára szóközök

¹ „Ego (...) sic scribendum, quomodo sonat. Hic enim est usus litterarum, ut custodiant voces et velut depositum reddant legentibus.” (De institutione oratoria, I. 7. 30–31; idézi SCHLIEBEN-LANGE 1992, 107)

nélkül írták le, bár mutatkoztak törekvések a szövegnek a felolvasást támogató tagolására is. (Vö. BISCHOFF 1995, 169–173) S nem utolsósorban az olvasás hangos volta mellett szól az a körülmény is, hogy az ókorban igen kevesen tudtak olvasni, tehát az olvasni tudók általában nem csupán maguknak olvastak: az írni-olvasni tudók aránya a szabad athéni polgárok körében a Kr. e. 5. század végén mintegy 5-10%-os lehetett. (HARRIS 1989, 114) Nem volt jobb a helyzet Rómában sem: az olvasni tudók aránya az összlakosságra vetítve még a császárkorban is minden bizonnyal 20% alatt maradt.² (BOWMAN 1991, 122)

A fenti okok miatt az olvasás a Kr. u. 8. századig dominánsan hangos olvasást jelentett. A 8–12. század között a néma olvasás példái már számosabbak, a 12. századtól kezdve pedig igencsak gyakoriakká válnak. Az olvasás teljes elnémulása csak a 17–18. században következik be. (Vö. DEMETER 1998, 49–50)

Talán kézenfekvő volta miatt ritkábban szokott szó esni arról, hogy a hangos olvasást általában hangos írás is kísérte. A szavak hangos kimondásával az író ember mintegy önmaga számára is bizonyossá tette, hogy „íme, ezt írom le”; a szövegnek természetes, hangzó létet is kellett szereznie, mielőtt írásba dermedt volna.

2. Az olvasás elnémulásának előfeltételei és folyamata

A néma olvasás természetesen az ókorban sem volt teljesen ismeretlen, ritka példáit azonban általában rendkívüli esetként, mondhatni kuriózumként jegyzik föl. Már Euripidész Hippolütoszában és Arisztophanész Lovagok című vígjátékában előfordul olyan jelenet, amely néma olvasásra utal. (Vö. SVENBRO 2000, 57–58) Fél évezred múltán Petronius Satyricon című művében Trimalchio el van ragadtatva írődeák rabszolgájától, mert az „tud tízzel osztani, s pusztán a szemével is elolvas egy könyvet”. (Vö. BALOGH 249–250) Ismét pár évszázaddal később Augustinus írja csodálkozva Ambrosius milánói püspökről — Szent Ambrusról —, hogy némán olvasott: „*eum legentem vidimus tacite*”. (Vö. BALOGH 1921, 229) A némán olvasót azonban nem okvetlenül csodálat illette. Lukiánosz egy Kr. e. 170 körül írt pamfletjében rosszállóan írja: „... nagy sietve olvasol [...] s közben *a szemed megelőzi a szájadat*”. (Vö. BALOGH 1921, 227) Másfelől még a 17. századból is akad minta az önmagának való hangos olvasásra: Grimmshausen Simplicius Simplicissimusában (1670) a gyermek Simplicissimus a Remetét hangos Biblia-olvasás közben lepi meg. (Vö. BALOGH 1921, 239)

A néma olvasás elterjedéséhez három fő előfeltétel lehetőleg együttes megléte szükséges.

² Az ókor legkiterjedtebb literációs szintjét valószínűleg a görög poliszok érték el a hellenisztikus korban, itt a szabad férfiak között 30-40%-os lehetett az írástudók aránya. (HARRIS 1989, 329)

Ezek közül az első **az írás nagymértékű formalizáltsága és tagoltsága**. A hangos olvasás egyszersmind az írás kontrollja is. Gyakorlatlanabb olvasó nehezebb szöveg esetében ma is ehhez folyamodik, egy kusza kézírásos szöveg silabizálását pedig a gyakorlott olvasó is így végzi. A korai írásmódok pedig a mai követelmények szerint bizony „kuszának” tekinthetők. Az olvasónak a kézírás egyedi jegyeinek tömegéből kell mintegy absztrahálnia az egyes betűket, s akadály volt a szóközös, illetve a következetes központosági jelek fentebb említett hiánya is. Ilyen körülmények között az olvasó nem mondhatott le az írásnak a hangzó beszéd eszközével történő ellenőrzéséről. Azok, akik némán is tudtak olvasni, az átlagos olvasónál nyilvánvalóan lényegesen nagyobb jártassággal rendelkeztek a kibetűzés műveletében (valószínűleg azért, mert többet gyakorolták), s feltehetően általános intelligenciaszintjük is magasabb volt a többiekénél.

Ugyanilyen fontos az is, hogy **viszonylag nagy mennyiségben álljon rendelkezésre olvasható szöveg**: ez ugyanis szélesebb körben teszi lehetővé az olvasás mesterségének az állandó gyakorlását, ez pedig már önmagában is az olvasási sebesség növekedéséhez vezet. A nagy mennyiségű írott szöveg emellett már létével is gyorsabb olvasásra sarkallja az olvasót, hiszen a végesre mért időben még annyi érdekes olvasnivaló vár rá.

A hangos olvasás sebességének azonban határt szab az artikulációs szervek működése. Egy perc alatt legfeljebb 100–130 szó közötti szövegmennyiséget olvashatunk el hangosan, miközben egy az interneten közzétett spanyol olvasásmérés adatai szerint³ — szórakozási célú olvasás esetén — akár 500 szót is. A sebességet növelni kívánó olvasó célját kézenfekvően az artikuláció rovására érthette el: kezdetben a beszédhangok artikulációja vált elmosódottabbá s egyszersmind a hangereje csökkent, majd „motyogásba” ment át, ezt követően teljesen hangtalanná lett, végül pedig a „csökevényként” utolsóként fennmaradt tétova, elnagyolt ajakmozgás is megszűnt. Nem elhanyagolható módon járult hozzá az olvasás sebességének a növekedéséhez az artikulációs tevékenység „megtakarítása” következtében felszabadult energia is: ennek köszönhetően sokkal hosszabban tud az ember egyhuzamban olvasni, s létrejöhet a *kitartó néma olvasás* (‘sustained silent reading’). (Vö. TRELEASE 1995)

Fontos itt leszögeznünk, hogy a néma olvasás nem jelenti a hangzó nyelvvel való teljes szakítást. Az olvasás gyakori kísérője valamilyen mértékű szubvokalizáció, de az olvasó ember tudatában az olvasott szöveg még ennek teljes elmaradása esetén is kiegészül — a szöveg megértését elősegítendő — szupraszegmentális elemekkel az akusztikus emlékezetben elraktározódott intonációs sémák alapján. Ez a „kísérőzene” csupán a néma olvasás különleges esetének tekinthető *gyorsolvasásban* marad el.

A fenti két feltétel megvalósulásában kitüntetett szerep jutott a nyomtatásnak. A nyomtatás tette lehetővé — mind technikailag, mind gazdaságilag — egyfelől azt, hogy egyre több ember számára több és több írott szöveg váljon hozzáférhetővé, másfelől a nyomtatás biztosította — mintegy kikényszerítette — az íráskép nagymértékű formalizáltságát is.

A harmadik előfeltétel **az olvasni tudás viszonylag széles körű elterjedtsége**. Ennek fontos ösztönzője a rendelkezésre álló olvasható szövegek nagy mennyisége, de természetesen a társadalmi körülmények is jelentős szerepet játszanak. A görögök literációja például a római hódítást követően csökkenni kezdett, a bizánci korban pedig mondhatni zuhant, s így a teljes ábécét megalkotó nép a 19. század hajnalán szinte teljesen analfabéta volt, pedig az olvasható szövegek mennyisége a közben eltelt közel kétezer év alatt a sokszorosára nőtt. (Vö. HARRIS 1989, 332) Hasonlóan társadalmi okokkal magyarázható hanyatlás következett be Itáliában is: Firenzében 13–14. században 25-35%-os volt a literáció, az 1841-es toszkánai adatok pedig alig 20% körüli írástudásról tudósítanak. (GRAFF 1987, 77; CÍPOLLA 1969, 83)

Az olvasás elnémulásának folyamatában lényeges körülmény, hogy az olvasni tudás széles körű elterjedése csökkenti a mások számára történő felolvasás szükségességét, s ezzel a hangos olvasás megszűnik az olvasásnak mintegy sztenderd formája lenni.

3. Az olvasás elnémulásának következményei

Az olvasás elnémulásának jelentőségét mindenekelőtt az olvasás hatékonyságának a megnövekedésében szokás látni, ami által az ismeretek terjedésének a sebessége korábban elképzelhetetlen csúcokra jut el. Ez vitathatatlanul így is van: az európai kultúra — s vele a gazdaság — elmúlt fél évezredes fejlődése a néma olvasás nélkül nem következett volna be.

A néma olvasás azonban nemcsak az ember külső világát alakította át, hanem ezzel együtt a belsőt is. Bár természetesen hangosan is olvastak az emberek maguknak, valójában mégis a néma olvasás az igazi individuális tevékenység. 1500 és 1800 között a néma olvasással az ember új privát szférát teremtett, ahova visszavonulhatott pihenni, mintegy menedéket keresve a közösség elől.⁴ (CHARTIER 1987, 111)

A néma olvasásnak egyszersmind igen fontos tudatbeli következményei is lettek. Most először kerül kapcsolatba az ember szöveggel oly módon, hogy az nélkülözi a fizikai természeténél fogva közösségi jellegű hangzó formát. Korábban ha az ember a tudattartalmának elemeit nyelvi formába öntötte, ezt mindjárt ki is mondta. A néma olvasás először adott mintát a hangzás nélkül

³ <http://bavo.c5.cl/~malarcon/habit/Lec4.htm>

⁴ „Between 1500 and 1800 man’s altered relation to the written word helped to create a new private sphere into which the individual could retreat, seeking refuge from the community.”

működő nyelvre, s vált alapjává a belső beszédnek és a verbális gondolkodásnak. Az ember óriási jelentőségű lépést tett meg ezáltal: úgy tudta a nyelvet gondolatai körvonalazására, pontosítására, árnyalására használni, hogy a félig kész gondolatokkal nem kellett egyszersmind a kommunikáció kockázatait vállalnia, meg tudta őket tartani magának. „Gondolataink önmagunknak való megtartása bonyolult tevékenység” — állapítja meg Gilbert Ryle. (Idézi DEMETER 1998, 54) E folyamat jelentőségét ismeri fel Palágyi Menyhért már 1904-ben, amikor a következőket írja: „... a halk olvasás ügyességét csak úgy szerezhethjük meg, hogy előbb megtanultunk hangosan olvasni, a halk gondolkodás csodálatos mesterségére csak úgy tehattünk szert, hogy előbb megtanultunk hangosan gondolkodni, hallható (vagy látható) jelekbe értelmet helyezni.” (Idézi NYÍRI 1998, 11)

Egyébként az ontogenezis szintjén Vigotszkij hasonló irányú fejlődésként rajzolja meg a beszédgondolkodás, illetve a gondolkodás kialakulását. Ő kísérletei során úgy találta, hogy a gyermekek szociális beszédének fokozatos individualizálódása során jön létre az egocentrikus beszéd, amely azután látszólag elhal, valójában azonban belső beszéddé, „beszédgondolkodássá” változik. (Vö. VIGOTSKIJ 1967, 345–363)

4. A szépirodalom és a néma olvasás

A szépirodalom az írásbeliség sajátos, s egyszersmind kitüntetett létformája. Sajátos jellegét mindekelőtt a fikтивitása adja: bár formailag kommunikáció folyik író és olvasó között, mindkét fél tudja, hogy ez nem valóságos kommunikáció, mégis úgy tesznek, mintha az lenne. Kitüntetettnek azért tekinthető ez a létforma, mivel az írott-nyomtatott szövegeken belül a szépirodalom mennyiségi aránya igen magas, s az emberi olvasási tevékenység is jelentős részben szépirodalmi szövegekre irányul.

Az ókor és a középkor dominánsan hangzó irodalma után az írásbeliségnek a reneszánszot követő expanziója után a szépirodalom is eltávolodott a hangzó nyelvtől. Csupán a hangsúlyosan az oralitás felé forduló romantika idején tér vissza hozzá⁵, ezt követően viszont se szeri, se száma a szépirodalom akusztikus jellegére való utalásoknak Balzactól kezdve Gogolon, Verlaine-en, Prouston és Babits Mihályon át egészen Michel Butorig. (Vö. BENCZIK 2000) A szépirodalom akusztikus volta a közgondolkodásnak is meghatározó elemévé vált: széles körben vallják, hogy „verset csak hangosan szabad olvasni”, a kritikusok gyakorta beszélnek a prózai szövegek ritmusá-

⁵ Wordsworth és Coleridge 1798-ban megjelent „*Lírai balladák*” című kötetük előszavában arra figyelmeztetik az olvasót, hogy költeményeik zöme kísérlet arra, hogy a középosztály és az alsóbb osztályok *társalgási nyelve* mennyiben alkalmas a költészet céljaira („The majority of the following poems are to be considered as experiments. They were written chiefly with a view to ascertain how far the *language of conversation* in the middle and lower classes of society is adapted to the purposes of poetic pleasure.”)

ról és dallamáról is. Közmegegyezéses dolog, hogy az irodalmi szövegben *a nyelvi jel nem transzparens*. (S nyelvi jelen kizárólag a *hangot*, nem pedig a hangot rögzítő grafikus jelet szokás érteni.)

Ily módon a szépirodalmi szöveg néma olvasása nyilvánvalóan másképpen történik, mint az információközlő szövegeké. Míg ez utóbbiaknál a Chomsky által felszíni struktúrának nevezett nyelvi konkretizáció néha igen jelentős mértékben elmosódhat, irodalmi szöveg esetén ez nem következhet be, sőt az olvasott szöveg a tudatban kivételesen gazdagon intonálódik. (Amennyiben mégsem így történik, akkor a szövegbefogadás nem lehet igazán teljes.) Akár azt is mondhatnánk, hogy az irodalmi szöveg néma olvasása a legkevésbé „néma”.

Mindez azonban csak megszorításokkal vagy egyáltalán nem érvényes a 20. századi modern irodalom által létrehozott egyes szövegekre. Ezekben olyan sajátos szövegformákkal is találkozhatunk, amelyek a szóbeliségben nem léteztek, így nincs mögöttük szilárd akusztikus séma. Az olvasó akusztikus elbizonytalanodását eredményezheti az elbeszélői nézőpont jelzés nélküli váltogatása is, s így jönnek létre azok a szövegek, amelyeket Barthes „írható szövegeknek” nevez a klasszikus irodalom „olvasható szövegeivel” oppozícióba állítva. (BARTHES 1997, 45–47, 61–62)

5. A néma olvasás történetének néhány tanulsága a pedagógiai gyakorlat számára

A néma olvasás jelensége viszonylag későn keltette fel a tudomány figyelmét, s a romantika óta rendíthetetlen hangzaskultusznak megfelelően inkább negatív reflexiókat váltott ki. „Elfajzásnak nevezhetnénk, ha egy irodalom teljesen olvasott irodalomvá válna” — írta Nietzsche indulatosan. (NIETZSCHE 1998, 21) A hangtalan olvasást mint pedagógiai problémát pedig először E. B. Huey ismerte fel egy 1908-ban megjelent munkájában.⁶

A dolog lényege az, hogy a néma olvasást — lévén nem természetes formája az olvasásnak — *tanítani kell, méghezzá célirányosan*. Nem lehet abban bízni, hogy mintegy a hangos olvasás melléktermékeként” magától is kialakul. Nem lehet egyetérteni azzal az elgondolással, amely a néma olvasást az ún. „követő olvasással” (amikor az osztályban egy valaki hangosan olvas, a többi tanuló pedig némán követi a szöveget) gondolja megtaníthatónak, két okból sem. Először is azért nem, mert a követő olvasás során a tanuló nincs kettésben a szöveggel, állandóan készenlétben kell lennie, hiszen bármikor felszólíthatják — hiányzik tehát az igazi néma olvasáshoz szükséges intim alaphelyzet. Másodszor pedig azért, mert a követő olvasásnál a tempót a hangosan olvasó diktálja, őt kell „követni”, tehát nem alakulhat ki a néma olvasást jellemző nagyobb sebesség.

Tény, hogy tíz-húsz évvel ezelőttig a tanulók nagy része spontán módon — tehát célirányos tanítás nélkül is — elsajátította a néma olvasás többé-kevésbé hatékony „technológiáját”. Ne feled-

⁶ Huey, E. B.: The psychology and pedagogy of reading.

kezzünk azonban meg róla, hogy az olvasás egészen a legutóbbi időkig a meseigény — tehát egy *szórakozási igény* — kielégítésének lényegében az egyetlen folyamatosan rendelkezésre álló eszköze volt. Aki tehát történetekkel akarta szórakoztatni magát, az rá volt szorítva a néma olvasás elsajátítására. Ma — a számtalan televíziós csatorna és a videokészülékek korában — ez a kényszer megszűnt: meseigényünk kielégítéséhez nincs szükségünk olvasásra.

A néma olvasás tanítása — és főleg ellenőrzése — nem egykönnyen megoldható feladat. Főként azért nem, mert az iskolai, tanórai munka alapvetően csoportos, közösségi jellegű, s ebbe ugyancsak nehéz beilleszteni egy ilyen maradéktalanul individuális tevékenységet. (Vö. PUGH 1978, 9) Másodsorban pedig azért, mert a teljesítmény értékelésének alapjául szolgáló mérés igen nehezen megoldható, hiszen valójában két egymással összefonódó dolgot kellene mérni egyszerre: magának az olvasásnak a sebességét, illetve a szöveg megértését. Az e célra kidolgozott módszerek — pl. „mondatkiegészítő” — egyike sem bizonyult hatékonynak, még kevésbé pontosnak. (Uo. 93–99)

Lévén hogy alapvetően belső, intim tevékenység kívülről való megközelítéséről van szó, igazán egzakt mérési, de még tanítási módszerek kidolgozását sem remélhetjük. Ennek ellenére meg kell próbálkozni a néma olvasás tanításával, hiszen itt sincs másról szó, mint a tanítás, oktatás egész folyamatában: a lehetetlennel kell birokra kelni. Ha ez nem történik meg, akkor nem várhatjuk, hogy az új nemzedékek egyre zsugorodó könyvolvasási hajlama felélénküljön. Pedig a néma könyvolvasás végleges kiszorulása a napi tevékenységből nemcsak a műveltségi szint esésével, a nyelvi készségek sorvadásával járhat, hanem a belső beszéd elszürkülésével majd megszűnésével és a verbális gondolkodás elszegényedésével is járhat.

Hivatkozott irodalom:

- Adamik Tamás: Bevezetés. = Arisztotelész: Rétorika. Budapest, 1999. p. 5–28.
- Balogh József: „Voces paginarum”. Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez. Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1921. A tanulmány megjelent a Replika című folyóirat 1998/31–32. számában, 227–255. o. A hivatkozások erre az újraközlésre vonatkoznak.
- Barthes, Roland: S/Z. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- Benczik Vilmos: A szépirodalom mint az akusztikum őrzője az írásbeliségben. = Földi Éva – Gadányi Károly (szerk.): Vox humana. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára. ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest, 2000. p. 86–90.
- Bischoff, Bernhard: Latin Paleography. Antiquity and the Middle Ages. Cambridge University Press, 1990.
- Bowman, Alan K.: Literacy in the Roman empire: mass and mode. = Beard, Mary (ed.): Literacy in the Roman world. Ann Arbor, MI, 1991. Journal of Roman Archeology, Supplementary Series Number 3. p. 119–131.
- Chartier, Roger: The Practical Impact of Writing. = Chartier, Roger (ed.): A History of Private Life III. Passions of the Renaissance. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, 1987. p. 111–159.
- Cípolla, Carlo: Literacy and Development in the West. Penguin Books, London, 1969.
- Demeter Tamás: A hangos olvasás problémája. = Világosság, XXXIX. évf. [1998], 11. sz., p. 47–57.
- Graff, Harvey J.: The Legacies of Literacy. Continuities and contradictions in western culture and society. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1987.
- Harris, William R.: Ancient Literacy. Harvard University Press, Cambridge–London, 1989.
- Nyíri Kristóf: Adalékok a szóbeliség-írásbeliség paradigma történetéhez. = Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig. Áron Kiadó, Budapest, 1998. p. 7–17.
- Schlieben-Lange 1992: Schlieben-Lange, Brigitte: Geschichte der Reflexion über Schrift und Schriftlichkeit. = Günther, Hartmut – Ludwig, Otto: Schrift und Schriftlichkeit — Writing and Its Use. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung / An Interdisciplinary Handbook of International Research. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 10.1. Berlin – New York, 1994. p. 102–121.
- Svenbro, Jesper: Az archaikus és klasszikus Görögország. A csöndes olvasás feltalálása. = Cavallo, Guiglelmo – Chartier, Roger: Az olvasás kultúr-története a nyugati világban. Balassi Kiadó, Budapest, 2000. p. 44–70.

Trelease, Jim: The Benefits of Sustained Silent Reading. <http://www.parentsoup.com/> (Részlet a szerző „The Read-Aloud Handbook” című könyvéből; Penguin Books 1995)

Vigotszkij, Lev Szemjonovics: Gondolkodás és beszéd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. Második kiadás: Trezor Kiadó, Budapest, 2000. (Az utalások a második kiadásra vonatkoznak.)